

**“O‘QUV LUG‘ATI” VA “O‘QUV LUG‘ATCHILIGI” TUSHUNCHALARI,
ULARNING UMUMIY TASNIFLARI**

Hasanova Sayyora Fazliddin qizi

Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti ta'lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqola o'quv lug'ati, o'quv lug'atchiligi tushunchalariga tavsif berilgan, o'quv lug'atlarining tasnifi bayon qilingan. O'quv lug'atlarining ona tili hamda boshqa tillarni o'rgatish, tilni tasvirlash va me'yorlashtirish, tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash kabi muhim ijtimoiy vazifalarni bajarishi ko'rsatib beriladi.

Tayanch so'zlar: o'quv lug'atchiligi, leksikografiya va metodika, o'quv lug'atlari, o'quv lug'atlari tasnifi, ona tili ta'limi.

O'quv lug'atlari ona tili hamda boshqa tillarni o'rgatish, tilni tasvirlash va me'yorlashtirish, tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash, til leksikasini ilmiy tekshirish hamda talqin qilishdek muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. U o'quv jarayoni bilan aloqador bo'lib, o'quv mashg'ulotlariga, darslikka moslashtiriladi. Lug'at maqolalari sodda, aniq, tushunarli, hajman kichik, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'ladi.

Bugungi kunda o'quv lug'atlariga tom ma'noda antropotsentrik lug'at deb qaralmoqda. O'quv leksikografiyasi esa, ko'rib o'tilganidek, leksikografiyaning o'quv lug'atchiligi tarixini o'rganish, o'quv lug'atlarini tuzish tamoyillarini ishlab chiqish, o'quv lug'ati tiplari va turlarini aniqlash, muntazam takomilashtirib borish, yangi o'quv lug'atlarini tuzish va nashrga tayyorlash bilan shug'ullanadigan eng faol va yosh tarmog'i hisoblanadi.

Zamonaviy o'quv lug'atchiligi faqat o'quv lug'atlari tuzishni emas, balki leksik minimumlar, o'quv lingvostatistikalar, leksikani o'qitish bo'yicha qo'llanmalar, til o'qitishga mo'ljallangan darsliklarda leksikani taqdim etish va semantizatsiyalash va boshqa vazifalarni ham o'z zimmasiga oladi. Lug'atlar har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisoiy rivojlanishining ramziy timsoli hisoblanadi. Lug'at faqat tilni o'rganish emas, xalq madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihatlari xususida ham ma'lumot berish uchun xizmat qiladi.

Manbalarda lug'atlarning jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi asosiy vazifasi ajratiladi:

- ona tilini va boshqa tillarni o'rgatish;
- ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish;

- tillar va madaniyatlararo munosabatlarni ta'minlash;
- til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish.

Tilshunoslik fanlari tizimida leksikografiyaning o'quv lug'atchiligi tarmog'i paydo bo'lgandan buyon, mutaxassislarni o'quv lug'ati qanday lug'at, uni yaratishda qanday mezonlar ustuvorlik qiladi, asosiy vazifalari nimadan iborat, umumiy lug'atlardan nimasi bilan farqlanadi, boshqa tipdagi lug'atlardan ustunligi nimada degan savollar qiziqtirib kelgan. Jahon tilshunosligida XX asr boshlaridayoq bu savollarga atroflicha javob berildi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda o'quv leksikografiyasi o'z taraqqiyotining bir necha bosqichini ortda qoldirib, bugungi kunda zamonaviy tipdagi yangi avlod antropotsentrik o'quv lug'atlarining yangi-yangi janrlarini yaratish nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanmoqda.

Ma'lumki, har qanday lug'atda nimanidir o'rgatish maqsadi yotadi. Ammo bevosita maktab uchun yaratilgan lug'atlarga o'quv lug'ati toifasiga kiritiladi va ular maxsus mezonlar asosida tuziladi. O'quv lug'atlari foydalanuvchilarning yoshi, ruhiy-fiziologik holati, bilim darajasi, dunyoqarashiga asoslanadi. Bunday lug'atlarda so'zlikni qamrab olish imkoniyati chegaralangan bo'ladi, ya'ni so'zlik qamrovi o'quv jarayoni ehtiyojlaridan kelib chiqadi. O'quv lug'ati shu tipdagi katta lug'atlarni qisqartirish yo'li bilan yaratilmaydi, u o'quvchilarning mavjud maktab darsliklari, o'quv qo'llanmalari va boshqa materiallardagi ma'lumotlarni mustaqil o'zlashtirishiga ko'mak beradigan tushunchalar asosida tuziladi.

M.A.Skopinaning ma'lumot berishicha, ilk marta "o'quv lug'ati" termini rus lug'atchiligida E.D.Polivanovning 1926 yilda yaratilgan "Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at"ining so'zboshisida ishlatiladi. Muallif o'z lug'atini xarakterlar ekan, "hajmiga ko'ra spravochnik lug'at deb bo'lmaydi, uni o'quv lug'atlari toifasiga kiritish o'rinli", deydi.

"O'quv lug'atchiligi" termining ilk ta'rifi L.A.Novikovga tegishli bo'lib, uning o'quv lug'atchiligi vazifalari chegarasi, uning muammolari va o'quv lug'atlari tiplari aniqlashtirilgan "O'quv leksikografiyasi va uning vazifalari" deb nomlangan maqolasida uchraydi: "Akademik leksikografiya bilan taqqoslaganda o'quv leksikografiyasini hajman kichik va katta ta'limiy maqsadga yo'naltirilgan leksikografiya"

O'quv leksikografiyasini xarakterlaydigan ushbu mezonlar P.N.Denisovning "o'quv lug'ati" terminiga bergan ta'rifida o'z aksini topdi: "O'quv lug'ati – so'zligi ma'lum bir mezon asosida tartiblangan, o'quv-uslubiy talablarga javob beradigan, odatda, hajman kichik bo'lgan, ma'lumotni tezkor va qulay taqdim etadigan kitob"

O'quv lug'atlari, odatda, o'quv leksikografiyasining tadqiq ob'ekti hisoblanadi. O'rganish obyekti – o'quv lug'atining tavsifiy belgilari o'quv leksikografiyasining asosiy vazifalarini belgilab beradi. O'quv lug'atchiligi o'tgan asrning 70-yillarida leksikografiyaning alohida tarmog'i sifatida ajralib chiqdi va o'ziga xos nazariy asoslari, maqsadi va vazifalariga ega bo'lgan lingvometodik yo'nalish sifatida taniladi.

L.G.Sayaxov ushbu yo‘nalishning o‘ziga xos belgilari xususiga to‘xtalar ekan, “Uning asosiy rivojlanish yo‘nalishlari, bir tomondan, o‘quv jarayoni – ta’limning umumiy maqsadi, ikkinchi tomondan – lingvistik maqsadlar, uning rivojlanish mantig‘i bilan belgilanadi”, – deydi. Aslida ham o‘quv lug‘atchiligi taraqqiyoti faqat leksikografiyaning emas, lingvodidaktikaning ham taraqqiyotiga bog‘liq. SHu bois keyinchalik o‘quv lug‘atlariga lingvodidaktik vosita sifatida qarash an’anaga aylandi. Xususan, V.V.Morkovkinning mashhur “O‘quv leksikografiyasi maxsus lingvometodik yo‘nalish sifatida” deb nomlangan maqolasidan so‘ng o‘quv lug‘atlarining lingvistik va pedagogik, didaktik vazifalariga e’tibor qaratish ommalasha boshladi.

“O‘quv leksikografiyasining nazariy asoslari” deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasida V.V.Morkovkin “o‘quv lug‘ati” terminiga quyidagicha izoh beradi: “ma’lumot olish, til o‘rganishga yordam berish maqsadida maxsus yaratilgan har qanday janr va hajmdagi leksikografik asarga o‘quv lug‘ati deyiladi”.

Mutaxassislar o‘quv lug‘atini yaratishda bir-biri bilan uzviy aloqador bo‘lgan ikki asosiy muammoning echimi, ya’ni:

1) so‘zlikni tanlash, taqdim qilish usuli;

2) ta’limning bosqichi, nutqiy faoliyat vaziyati, nutq uslubi, ta’lim oluvchining ona tilisi, madaniy, ma’naviy saviyasi va boshqalarning hisobga olinishi lozimligini ta’kidlaydilar.

Ana shu mezonlardan kelib chiqib, so‘nggi yillarda “o‘quv leksikografiyasi” termini ta’rifiga lug‘atning o‘rganilayotgan tilni o‘qitish metodikasi bilan bog‘lanishiga urg‘u berildi, ya’ni: “o‘quv leksikografiyasi – leksikografiyaning lug‘at yoki lug‘at tipidagi boshqa asarlarda til birliklarining pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan tavsifining nazariy va amaliy aspektlarini qamrab oladigan maxsus sohasi” deb izohlandi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘quv leksikografiyasi va uning ob’ekti bo‘lgan o‘quv lug‘atlarining tavsifiy belgilariga, asosan, uch xususiyat:

– ta’limiy maqsadga yo‘nalganlik;

– hajman chegaralanganlik;

– til (ona tili yoki boshqa til) o‘qitish uchun mo‘ljallanganlikka urg‘u beriladi.

O‘quv lug‘atiga berilgan ta’riflar ichida V.V.Morkovkinning ta’rifida hajm etakchi mezon sifatida olinmaydi, u lug‘atning maqsadi, lingvodidaktik xarakterga ega bo‘lishi, ya’ni ta’limga yo‘nalgan bo‘lishiga diqqatni qaratadi. SHunga asosan u o‘quv lug‘atchiligini alohida lingvometodik yo‘nalish, an’anaviy leksikografiya va lingvometodika fanlarining kesishmasida paydo bo‘lgan fan ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘quv leksikografiyasining asosiy bo‘limlarini:

a) o‘quv lug‘atlarini tuzish nazariyasi va amaliyoti;

b) leksik minimumlarni tuzish nazariyasi va amaliyoti;

v) o‘quv leksikostatistikasi nazariyasi va amaliyoti;

g) leksika bo'yicha lug'at tipidagi o'quv qo'llanmalarini yaratish nazariyasi va amaliyoti;

d) darslikka ilova qilingan va muayyan mavzu uchun beriladigan lug'atlarda til leksikasining taqdim etilishi va semantizatsiyasi nazariyasi va amaliyoti tashkil etishi lozim.

V.G.Gak ham o'quv lug'atchiligining nazariy va amaliy aspektlari haqida to'xtalar ekan, uning leksikografiya va pedagogika oralig'idagi amaliy fan ekanini tasdiqlaydi. SHu bois ilmiy adabiyotlarda o'quv leksikografiyasi lingvodidaktik fan, lingvopedagogik yo'nalish, pedagogik leksikografiya degan turli nomlar bilan yuritilishi kuzatiladi. So'nggi yillarda shu yo'nalishda bajarilgan ishlarda o'quv lug'atchiligiga antropotsentrik lug'atchilik, o'quv lug'atlariga esa antropotsentrik lug'at sifatida qarash ommalashib borayotgani kuzatilmoqda.

Zamonaviy lingvodidaktlarning izlanishlarida o'quv leksikografik qo'llanmani yaratishda ikkita bir-biri bilan aloqador bo'lgan muammo:

1) an'anaviy leksikografik muammo – so'z tanlash, uni taqdim qilish mezonlari, leksikografik pometalari va hk.;

2) metodik xarakterdagi muammolar – ta'lim bosqichi, o'quvchining yoshi, nutqiy qobiliyati, darajasi va boshqa masalalar echimini topishi kerak.

O'quv lug'atlarini tavsiflashda uning funksional yo'nalishi – vazifalari muhim rol o'ynaydi. P.N.Denisov "Biz o'quv lug'atini so'zlik va to'rtta vazifa – o'quv, ma'lumot berish, me'yorlashtirish va sistemalashtirish vazifasini bajarishga xoslangan minimal leksik sistema deb hisoblaymiz", – deydi.

So'nggi yillarda bajarilgan ishlarda o'quv lug'atlari leksikografiyaning alohida janri emas, shunchaki o'quv jarayoniga ko'proq kirib borgan ko'rinishi mazmunidagi fikrlar ham uchraydi. E.YU.Balalaevaning "O'quv lug'atlarining umumiy va maxsus vazifalari" deb nomlangan maqolasida muallif o'quv lug'atlari masalasida tadqiqotchilar orasida qat'iy to'xtam yo'qligini ta'kidlaydi. U, jumladan, B.Bim-Badning o'quv lug'atlarining ta'limiy, ma'lumot berish va tizimlashtirish, shuningdek, boshqa barcha lug'atlarga xos bo'lgan axborot berish va me'yorlashtirish vazifalarini bajarishi, M.Laptevaning terminologik o'quv izohli lug'atlarning axborot berish, tizimlashtirish va mustaqil bilim berish kabi etakchi vazifalarni bajarishiga doir fikrlarini keltirib o'tadi. E.YU.Balalaeva mazkur olimlarning mulohazalarini inkor etar ekan, M.Kovyazina, T.Petrashov, V.Tabanakovalar kabi bu borada P.N.Denisov fikrlariga qo'shilishini va o'quv lug'atlarining to'rtta – ta'limiy, tizimlashtirish, ma'lumot berish, me'yorlashtirish vazifalarini bajaruvchi minimal leksik tizim ekanligini ta'kidlaydi.

O'quv lug'atlarini pedagogik aspektda o'rgangan T.V.Jerebilo o'quv lug'atlarini bir qator o'ziga xos xususiyatlariga qaramay, darsliklar, qo'llanmalar va turli didaktik materiallardagi ma'lumotlarni shunchaki leksikografik shaklga keltirish, jamlash va saqlash vazifasini bajaradigan vosita deb hisoblaydi. Uningcha, har qanday lug'at

ta'lim berish va inson shaxsini rivojlantirish vositasi sifatida o'quv, ta'limiy, tarbiyaviy, intellektual rivojlantirish bilan bog'liq asosiy vazifalarni bajaradi. O'quv lug'atlari ushbu universal funksiyalar bilan bir qatorda ma'lumot berish, axborot uzatish, tizimlashtirish, me'yorlashtirish, motivlash kabi maxsus funksiyalarni ham bajaradi xolos".

Umuman olganda, T.V.Jerebilo o'quv lug'atini didaktik tizimning shunchaki bir qismi sifatida qaraydi va uning vazifasida ta'lim jarayoniga xoslanish biroz chuqurlashgan deb hisoblaydi. Ayrim tadqiqotchilar T.V.Jerebiloning qarashlariga qarshi chiqadi va bu fikr har doim ham to'g'ri kelavermasligi, masalan, o'quv terminologik lug'at tarbiyaviy vazifa bajarmasligiga e'tiborni qaratadi.

V.V.Dubichinskiy 2008-yilda nashr etilgan "Rus tili leksikografiyasi" kitobining "O'quv lug'atchiligi" qismida: "Masalan, S.I.Ojegov va N.YU.SHvedovlarning 80 000 so'z va iborani qamrab olgan "Rus tilining izohli lug'ati"ning 1997-yilda nashr etilgan 4-nashridan o'quvchilarga ta'lim berishda foydalanish mumkinmi? Qanday qilib o'qituvchi va o'quvchidan qamrab bo'lmaydigan narsani qamrab olish talab qilinadi?" degan savolni qo'yadi va shu o'rinda amerikalik tilshunos V.M.Riversning "leksikon ta'lim ob'ekti bo'la olmaydi", N.YU.SHvedovaning "tilni lug'at orqali o'qitish mumkin emas" degan fikrlarini keltiradi. "Biroq, – deydi muallif va o'quvchining ikkilanishiga imkon qoldirmay, – bugungi kunda o'quv lug'atchiligining asosiligi va zaruriyligi haqidagi bahslar asta-sekin susayyapti. N.YU.SHvedovaning foydalanuvchi "lug'atga yoki allaqachon til bilgan, yoki uni o'rganmoqchi bo'lganda murojaat qiladi" degan fikri o'quv lug'atchiligi nuqtai nazaridan mutlaqo asossizdir".

Olim o'z fikrini davom ettirib 1950 yillardayoq L.V.SHerba lug'atning hajmiga ishora qilgani, S.I.Ojegov lug'atlarning o'rta va kichik turlarini ajratganiga e'tiborni qaratadi va tilshunoslar uchun bugungi kunda til leksik sathini uni o'rgatish maqsadi bilan lug'atda aks ettirish vazifasi leksikografiyaning eng muhim muammolaridan biri ekanligi ma'lum bo'lganini aytadi. U nafaqat ikki tilli lug'atlar, balki bir tilli lug'atlar ham o'zida tilni tasvirlash hamda o'qitish maqsadini birlashtira olishini qat'iy ta'kidlaydi.

Xuddi shuningdek, A.E.Suprun ham "Lug'at ta'lim berishi mumkinmi? – degan savolni qo'yadi va fikrini davom ettirib: – Ehtimol, mumkin. Albatta, lug'at – mashqlar to'plami emas, shuning uchun undan o'qitish va, ayniqsa, ko'nikmalarni mustahkamlashni talab qila olmaysiz. Ammo lug'at, ko'nikmalarnigina emas, ma'lumotlarni ham o'rgatishi mumkin", deydi.

V.V.Dubichinskiy o'quv lug'atining eng muhim xususiyati metodik talablarga asosan til o'rganishga qaratilgan vosita ekanligi, aslida, o'quv lug'ati nafaqat leksikografik, balki didaktik nashrligini, ona tili ta'limi ham, xorijiy tillarni o'qitish metodikasi ham unga ehtiyoj sezishini ta'kidlaydi. U mutaxassislarning o'quv lug'atchiligi sohasini ajratish yoki ajratmaslikka doir ikkilanishlariga quyidagi fikrlari bilan nuqta qo'yadi: "O'quv lug'atchiligining tadqiq sohasini uch tizimga mansub

bo‘lgan uch koordinatli maydon – lingvistik, psixologik va sotsiologik mezonlarga asoslangan tizim sifatida belgilash mumkin”. O‘quv lug‘atlariga bunday yondashuv, o‘z o‘zidan, uning antropotsentrik lug‘at ekani, insonni har tomonlama qamrab oluvchi vosita ekanini ko‘rsatadi.

V.V.Morkovkin “Lingvotsentrik lug‘atlar – bu til uchun va til haqida bo‘lgan lug‘atlar. Ularning asosiy vazifasi mavjud til faktlarini yozish, tavsiflash va baholash. Antropotsentrik lug‘atlar – inson uchun yaratilgan lug‘atlardir. Ularning asosiy vazifasi insonga yordam berish, birinchidan, inson ongida tilning manzarasini shakllantirish, ikkinchidan, uni ushbu tildan samarali foydalanishga o‘rgatish”, degan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Курбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – 391 б. Б.125
2. Скопина М.А. Об одном существенном типологическом признаке учебного словаря // Теоретические основы разработки словарей учебного типа: Сб. научных трудов. / Под ред. Н.М. Шанского, Е.А. Быстровой. – М: НИИОП АПН СССР, 1981.– С. 58-70.
3. Саяхова Л.Г. Словари в культурологической концепции обучения языкам // Словарь в системе филологического образования: Материалы Всероссийской научно-практической конференции 26-27 октября 1999 г. / Отв. ред. Л.Г. Саяхова, Т.Н. Дорожкина. – Уфа, 2001. –С. 22-25.
4. Морковкин В.В. Учебная лексикография как особая лингвометодическая дисциплина // Актуальные проблемы учебной лексикографии. М.: Русский язык, 1977, с.28-37.;
5. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Дисс. ... д-ра филол. наук (в форме научного доклада). – М.: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1990. С.9
6. Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы. Проблемы учебной лексикографии. М., Изд.-во Моск.ун-та, 1977. 189 с. –С 4
7. Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / В.Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. – С. 11.
8. Старикова И.Л. Основы построения учебных словарей сопроводительного типа: на материале “Толкового словаря школьника” Автореф. дисс. канд.филол.наук. – М. 2008., - 25 с.
9. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П.Н. Денисов. – М.: Русский язык, 1993. – 248 с. С. 210-211
10. Жеребило Т.В. Информационные модели в учебной лексикографии: теория, система, технология. Грозный: Изд-во ЧГПИ, 1997. - 37 с.; Жеребило Т.В. Учебный словарь по культуре речи.-Грозный:Изд-во ЧГПИ,1995.- 50с.;
11. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с. –Б 335.
12. Супрун А.Е. Некоторые свойства учебного словаря и словарь для обучающего // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. – М.,1978. С. 43